

О. І. Попов

асpirant Національного університету
“Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”
(м. Харків)

УДК 347.95

ІНСТАНЦІЙНА СИСТЕМА СУДІВ ЦІВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Присвячена питанням інстанційної організації цивільних судів.

*Аналізуються основні підходи до розуміння поняття
інстанційності, а також оптимальні моделі інстанційної
організації системи судів цивільної юрисдикції відповідно до
міжнародних стандартів правосуддя.*

Ключові слова: інстанційність, судова інстанція, судова система, Верховний Суд України.

Реформування вітчизняної судової системи є дуже складним і багатогранним процесом, який охоплює як завдання належної організації судової системи, так і завдання створення належних судових процедур, що відповідають міжнародним стандартам правосуддя. Удосконалення національної процедури цивільного судочинства передбачає побудову такої моделі цивільного процесу, яка відповідає всім вимогам доступності правосуддя й забезпечує реалізацію права на справедливий судовий розгляд, а також можливість виправлення судової помилки. У комплексі це повинно повністю забезпечити реалізацію права особи на судовий захист, яке гарантоване Конституцією України. У цьому контексті важливе місце посідає проблема належної інстанційної організації системи цивільних судів, яка на сьогодні є досить актуальною. Свідченням цього є аналіз даних судової статистики за останні роки, який вказує на зростання кількості оскаржень судових рішень до вищих судів. Так, кількість апеляційних скарг на рішення суду першої інстанції у 2008 році становила 65,3 тис., кількість касаційних скарг — 32 тис. [1, с. 27–28], у 2009 році — 74,7 тис. і 33,7 тис. відповідно [2, с. 28–29], у 2010 році — 341,7 тис. і 11,5 тис. [3, с. 26].

В останні роки проблема інстанційної організації судів ставала предметом дослідження як учених-фахівців у галузі судоустрою, так і вчених процесуалістів. Зокрема вагомий внесок у вирішення окремих питань інстанційної будови судової системи внесли такі вітчизняні та зарубіжні вчені як В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін, Н. В. Сибільська, І. В. Назаров, В. В. Сердюк, С. П. Штелик, Л. О. Терехова та ін.

Водночас інстанційна організація системи судів цивільної юрисдикції досі не стала предметом широких наукових досліджень, результатом чого є відсутність єдиних доктринальних підходів до розуміння її сутності та призначення, що, у свою чергу, зумовлює *мету цієї статті*.

Витоки проблеми інстанційної організації цивільних судів беруть свій початок ще з робіт дореволюційних учених. Так, відомий вчений-процесуаліст того часу Є. В. Васьковський у своїх роботах зазначав, що суди не можуть бути цілком гарантовані від промахів і помилок, тому одним із засобів боротьби з такими огріхами повинна бути можливість двохразового розгляду справи [4, с. 34]. Тим самим учений вказував на необхідність існування вищого суду, який мав би можливість переглядати рішення нижчого суду на предмет наявності в ньому помилок.

Університетські наукові записки, 2012, № 3 (43), с. 145–151. www.univer.km.ua

Згодом, у радянський період функціонування вітчизняної судової системи, проблема інстанційної побудови судової системи втратила своє значення, а пожвавлення інтересу до цієї проблеми сталося вже після набуття Україною незалежності. Концепція судово-правової реформи в Україні, яка була затверджена Верховною Радою України у 1992 р., визначила основні завдання та принципи реформування вітчизняної судової системи. Серед таких завдань передбачалось, зокрема, створення системи перевірки законності й обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядках та за нововиявленими обставинами, а також приведення у відповідність нормативно-правових актів з питань діяльності судів і органів юстиції вимогам міжнародних угод, ратифікованих Україною [5].

Таким чином, вказана Концепція стала першим офіційним документом, який заклав фундамент розбудови інстанційної системи цивільних судів. Положення Концепції дали значний поштовх до розвитку законодавства у сфері організації судової влади в Україні й дістали свого втілення у Конституції України 1996 року, яка закріпила право на апеляційне та касаційне оскарження серед головних принципів судочинства. Такі законодавчі новелі обумовили активізацію наукових досліджень, присвячених також проблемі інстанційної організації системи цивільних судів.

Аналіз наукових праць, присвячених розкриттю питань інстанційної побудови судів, свідчить про відсутність единого підходу до визначення понять “інстанційність” та “судова інстанція”, що обумовлено, насамперед, відсутністю чіткого законодавчого визначення цих понять.

Під інстанційністю, на думку Р. О. Куйбіди, розуміється організація судів, виходячи з необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення [6, с. 87]. На відміну від вказаного автора, Н. В. Сібільова вважала, що інстанційність — це поняття процесуальне і означає обсяг процесуальних повноважень суду щодо вирішення судової справи [7, с. 101]. О. С. Захарова та В. В. Молдован також судову інстанційність розглядають як явище процесуальне та визначають її як стадію розгляду справи в суді з певною компетенцією [8, с. 78].

Більш широкий зміст у поняття судової інстанції вкладає Н. С. Юзікова, яка вважає, що судова інстанція — це судовий орган, що наділений відповідними процесуальними повноваженнями, які залежать від стадії судового процесу щодо розгляду цивільних, кримінальних, господарських та інших справ [9, с. 43].

Таким чином, аналіз вищевказаних теоретичних визначень дозволяє зробити висновок про наявність двох підходів до розуміння інстанційності:

- 1) організаційно-правового;
- 2) процесуально-правового.

Водночас, проаналізувавши кожне з вищевказаних визначень та оцінивши як позитивні, так і негативні сторони кожного з них, маємо змогу навести власне визначення поняття інстанційності цивільних судів, під якою слід розуміти механізм побудови системи судів цивільної юрисдикції, за яким створюється можливість реалізації права на справедливий судовий розгляд та перегляд судового рішення у цивільній справі з метою забезпечення законності й обґрунтованості прийнятих рішень та усунення порушень закону, що допускаються судами.

Грунтуючись на сформульованому нами визначенні, спробуємо розкрити зміст інстанційності як одного з основних принципів побудови системи цивільних судів.

Сутність інстанційної системи полягає в тому, що рішення по справі, яке було розглянуто однією судовою інстанцією, може бути переглянуто іншою судовою інстанцією або інстанціями. В основі теорії інстанційної побудови судів цивільної юрисдикції є право на виправлення судової помилки.

Л. О. Терехова визначає механізм усунення судової помилки вищим судом як невід'ємний компонент судового захисту. Судові помилки є достатньо поширеним

й об'єктивним явищем. Будь-яка діяльність, в тому числі й судова, не є застрахованою від помилок. Водночас визнання цього факту не є підставою для того, щоб миритися з судовими помилками. Навпаки, держава повинна гарантувати зацікавленим особам можливість виправлення судових помилок. Встановлюючи можливість перегляду судового акта вищим судом, законодавець демонструє нам, що з наявністю судових помилок він не має наміру миритися [10, с. 5].

У цьому контексті важко не погодитись із твердженням А. В. Цихоцького, який зазначає, що законодавець утворює суди більш високого рівня, оскільки заздалегідь передбачає можливість внесення незаконних і необґрунтованих рішень [11, с. 205].

Відсутність можливості виправлення судової помилки робить рішення суду таким, що не може бути визнане справедливим і правосудним. Ефективною гарантією захисту є сама можливість перегляду справи іншим судом, яка в тих чи інших формах повинна бути забезпечена державою. Водночас питання про оптимальну кількість інстанцій у судовій системі, за якої б забезпечувався ефективний судовий захист, зажди було дискусійним.

Відповідь на це питання міститься в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R (95) 5 від 7 лютого 1995 року “Щодо введення в дію й поліпшення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і торгівельних справах” (далі — Рекомендація) [12]. Найбільша цінність цього документу полягає в тому, що він закріплює основні положення щодо інстанційної побудови системи цивільних судів.

Відповідно до ст. 2 Рекомендації, питання судового спору повинно визначатись на рівні суду першої інстанції. Водночас, як зазначається в Рекомендації, повинна бути створена можливість контролю за будь-яким рішенням нижчого суду (“суд першої інстанції”) з боку вищого суду (“суд другої інстанції”). Таким чином, Рекомендація передбачає необхідність існування принаймні двох інстанцій, одна з яких розглядає спр по суті й постановляє рішення, а інша має повноваження на перегляд цього рішення.

У той же час Рекомендація містить положення щодо можливості створення “суду третьої інстанції”, тобто суду, який здійснює контроль за судом другої інстанції. При цьому зазначається, що скарги до суду третьої інстанції повинні подаватися, передусім, у рамках тих справ, які будуть розвивати право або сприяти одноманітному тлумаченню закону й за умови, що такі справи вже пройшли слухання у судах двох інстанцій (ст. 7 п.п. “а”, “с”). До того ж, коло таких справ може бути обмежене тими скаргами, які стосуються питань права, що мають значення для всього суспільства в цілому, внаслідок чого Комітет Міністрів рекомендує вимагати від особи, яка подає скаргу, обґрунтування того, чому її справа буде сприяти досягненню вищевказаної мети.

Таким чином, аналіз Рекомендації R (95) 5 від 7 лютого 1995 р. вказує на те, що оптимальною моделлю організації системи цивільних судів є трьохінстанційна модель, за якої реально забезпечувалося б право особи на апеляційне та касаційне оскарження. Такий підхід зумовив появу в процесуальній науці принципу тьохінстанційності як одного з функціональних принципів цивільного судочинства [13, с. 124].

Принцип тьохінстанційності цивільного судочинства полягає в тому, що цивільний процес розподіляється на провадження з розглядом справ трьома судовими інстанціями. При класичній тьохінстанційності система інстанційних проваджень будується на тому основному положенні, що розгляд справи по суті повинен провадитися двома інстанціями. Цими інстанціями вирішуються як питання факту, так і питання права, а третя інстанція є контрольною (ревізія або касація). Тьохінстанційність повинна забезпечити ефективність цивільного судочинства та

остаточність судових рішень, їх обов'язковість через механізми та процедури їх перегляду [14, с. 80–81].

З позиції належного здійснення правосуддя трьохінстанційність, на думку В. В. Комарова, означає:

- розмежування функцій різних судових інстанцій щодо розгляду цивільних справ;

- встановлення строго визначених правил перегляду судових актів, що набули законної сили, їх остаточність;

- чітке розмежування підстав перегляду судових рішень у кожній інстанції і встановлення заборони скасування остаточних рішень і тим самим забезпечення дотримання принципу правової визначеності;

- неможливість застосування дискреційних повноважень з боку суду апеляційної та касаційної інстанції при порушенні апеляційного чи касаційного провадження. Рішення, що набрали законної сили, можуть переглядатися тільки за заявкою осіб, які беруть участь у справі;

- інстанційне забезпечення права на судовий захист у розумний строк, що виключає невизначеність у правовому становищі сторін, щодо яких існує остаточне судове рішення [14, с. 83].

Отже, інстанційна система судочинства повинна забезпечити справедливий судовий розгляд цивільної справи кожною із судових інстанцій, а також остаточність судового рішення в контексті принципу правової визначеності. У той же час модель судової системи з обов'язковою наявністю в ній трьох судових інстанцій не є раз і назавжди наданою аксіомою. Існування суду третьої інстанції є скоріш винятком ніж загальним правилом і повинно обумовлюватись особливостями національного законодавства. Якщо буде визнано доцільним передбачити винятки з принципу двохінстанційності, то будь-які такі винятки мають ґрунтуватись на законі та відповідати загальним принципам справедливості [15, с. 81].

Основи сучасної української інстанційної організації системи цивільних судів були закладені в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, яка стала першим офіційним документом, який на законодавчому рівні закріпив принцип інстанційності. Концепція передбачала організацію судових інстанцій, виходячи з необхідності забезпечення учасникам судочинства рівних прав на оскарження судових рішень. Для цього кожен суд повинен виконувати функції лише однієї інстанції: місцеві суди — першої інстанції, апеляційні суди — апеляційної інстанції, вищі суди — касаційної інстанції, Верховний Суд України — касаційної інстанції у виняткових випадках. Такий підхід зумовить необхідність утворення в системі загальних судів Вищого цивільного суду (як касаційної інстанції для справ цивільної юрисдикції) [16].

Вказані Концепція поля була закладена в основу низки альтернативних законопроектів, які передбачали створення в системі цивільних судів Вищого цивільного суду як суду касаційної інстанції. Така позиція неодноразово піддавалась критиці як вітчизняних, так і міжнародних експертів. Так, оцінюючи проект Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, Венеціанська комісія зазначила, що виділення окремого судового рівня в системі судів містить ризик створення можливості затягування провадження й тим самим порушення вимоги ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод щодо розумного строку. На думку представників Венеціанської комісії, проблема належної судової процедури має вирішуватись шляхом спрощення процедур та дроблення їх більш ефективними, а не шляхом утворення додаткових рівнів судочинства [17].

Однак, незважаючи на рекомендації Венеціанської комісії, майже всі положення вищевказаної Концепції були втілені у прийнятому в липні 2010 року Законі України “Про судоустрій і статус суддів”. Вказаний закон запровадив Вищий

спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який перебрав на себе повноваження суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві, які до цього належали Верховному Суду України. Також важливо відмітити, що зазначеним законом у ст. 17 було закріплено принцип інстанційності серед основних принципів побудови судової системи. Згодом Конституційний Суд України своїм рішенням від 12 липня 2011 року № 9-рп/2011 по справі № 1-12/2011 (справа щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) визнав такими, що відповідають Конституції України, положення Закону України “Про судоустрій і статус суддів” щодо інстанційності, тим самим офіційно визнавши принцип інстанційності як один із зasadничих у розбудові сучасної судової системи [18].

Таким чином, на сьогодні реформована інстанційна система цивільних судів виглядає так: суд першої інстанції здійснює розгляд справи по суті; суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення, які не набрали законної сили; суд касаційної інстанції здійснює перегляд судових рішень, що набрали законної сили; Верховний Суд України здійснює перегляд судових рішень з підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції при розгляді цивільних справ норм матеріального права, а також у випадку встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Незважаючи на те, що Верховний Суд України визначений нами як ланка в інстанційній організації системи судів цивільної юрисдикції, яка має всі ознаки судової інстанції, питання про місце та статус Верховного Суду в інстанційній побудові судів, у контексті законодавчих змін 2010 року та практики Конституційного Суду України є досить проблематичним.

Закон України “Про судоустрій і статус суддів” по-новому розмежував інстанційні повноваження між судовими інстанціями, визначивши як загальні завдання для кожної інстанції, якими є справедливий судовий розгляд, так і особливі, притаманні тільки для окремих із них. І якщо аналіз окремих завдань суду першої та апеляційної інстанцій не викликає здивувань, питання, які стосуються розмежування функціональної компетенції Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Верховного Суду України є дуже проблемним. Надання Вищому спеціалізованому суду функцій касаційної інстанції разом із тим передбачило покладення на цей суд функції забезпечення єдності судової практики в межах власної спеціалізації. Така законодавча конструкція створює неузгодженості в розмежуванні функцій між вищевказаними судовими органами, оскільки Верховний Суд України традиційно був і залишається органом який здійснює забезпечення єдності судової практики. Реформа не позбавила його таких повноважень. Внаслідок цього в законодавстві створюється колізія, коли одразу два судових органи, суд касаційної інстанції та Верховний Суд України, є уповноваженими здійснювати узагальнення судової практики з метою забезпечення однакового застосування закону нижчими судами, що є неприпустимим.

На нашу думку, подібна проблема повинна вирішуватись шляхом надання виключно Верховному Суду України як найвищому органу в системі судів цивільної юрисдикції функції забезпечення єдності судової практики. У цьому контексті вбачається за необхідне розширення підстав перегляду судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України, а саме: надання суду повноважень переглядати судові рішення не тільки у випадках неоднакового застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права, а й норм процесуального права з метою забезпечення однакового застосування всіма судами як норм матеріального, так і норм процесуального законодавства. Подібна позиція обумовлює також необхідність переосмислення статусу практики вищого судового органу України.

Сучасна інстанційна система цивільних судів має усі ознаки класичної трьохінстанційної моделі, яка повністю відповідає принципу забезпечення права на апеляційне та касаційне оскарження. Водночас особливістю сучасної моделі цивільного судочинства є наявність Верховного Суду України як найвищого судового

органу в судовій системі з особливим комплексом власних процесуальних повноважень. Проблема визначення місця Верховного Суду України в системі інстанційності на сьогодні є дискусійною й дуже актуальною і тому потребує подальшого розв'язання.

Список використаних джерел

1. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р. [Текст] // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 5 (105). — С. 19–34.
2. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 5 (117). — С. 20–35.
3. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісник Верховного Суду України. — 2011. — № 5 (129). — С. 17–33.
4. *Васьковский, Е. В.* Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский ; под ред. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2003. — 464 с.
5. Про Концепцию судебно-правовой реформы в Украине : постанова Верховной Рады Украины від 28.04.1992 р. № 2296-XII [Текст] // ВВР. — 1992. — № 30. — Ст. 426.
6. *Куйбіда, Р. О.* Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України [Текст] / Р. О. Куйбіда // Бюллетень Міністерства юстиції України. — 2005. — № 9. — С. 82–91.
7. *Сіблієва, Н.В.* Організація судової влади в Україні [Текст] : [навч. посіб.] / за ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сіблієвої. — Х. : Одесей, 2007. — 328 с.
8. Суд, правоохрані та правозахисні органи України [Текст] : [навч. посіб.] / відп. ред. Я. Кондратєв. — К. : Юрінком Интер, 2002. — 305 с.
9. *Юзікова, Н. С.* Судові та правоохрані органи України [Текст] : [підручн.] / Н. С. Юзікова. — Дніпропетровськ : Оксамит — Текс, 2004. — 372 с.
10. *Терехова, Л. А.* Система пересмотря судебных актов в механизме судебной защиты [Текст] / Л. А. Терехова. — М. : Волтерс Клювер, 2007. — 320 с.
11. *Цихоцкий, А. В.* Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. — Новосибирск : Наука, 1997. — 392 с.
12. Рекомендація Ради Міністрів Ради Європи R (95) 5 від 07.02.1995 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_153.
13. *Комаров, В. В.* Курс цивільного процесу [Текст] : [підручн.] / за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — 1352 с.
14. *Комаров, В. В.* Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практики Верховного Суду України [Текст] / В. В. Комаров. — Х. : Право, 2012. — 624 с.
15. *Гусаров, К. В.* Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках [Текст] : [монограф.] / К. В. Гусаров. — Х. : Право, 2010. — 352 с.
16. Концепция вдохновления судивництва для утверждения справедливого суду в Украине відповідно до європейських стандартів, затв. Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 [Текст] // ОВУ. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.
17. Спільній експертний висновок щодо проекту Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, підготовлений Венеціанською комісією і Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи, ухвалений Венеціанською комісією на 82-ому пленарному засіданні (Венеція, 12–13 березня 2010 р.) [Електронний ресурс] Council of Europe. — URL : [http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD\(2010\)003 Ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD(2010)003 Ukr.pdf).
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України “Про судоустрій і статус суддів”, Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції)

від 12.07.2011 р. № 9-рп/2011 [Електронний ресурс] Верховна Рада України.
Законодавство України. — URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-11>.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного процесу
Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"
(протокол № 4 від 7 лютого 2012 року)*

Надійшла до редакції 02.04.2012

Попов А. И. Инстанционная система судов гражданской юрисдикции

Посвящена вопросам инстанционной организации гражданских судов. Анализируются основные подходы к пониманию понятия инстанционности, а также оптимальные модели инстанционной организации системы судов гражданской юрисдикции в соответствии с международными стандартами правосудия.

Ключевые слова: инстанционность, судебная инстанция, судебная система, Верховный Суд Украины.

Popov, O. I. The Instance System of Courts of Civil Jurisdiction

The article is devoted to the instance organization of the civil courts. Analyzes the main approaches to understanding the concept of degree of jurisdiction, as well as the optimal model of instance organisation of courts of civil jurisdiction in accordance with international standards of justice.

Key words: degree of jurisdiction, instance, court system, The Supreme Court of Ukraine.

